

ӘОЖ 81'373; 001.4

Г.Н. Смағұлова,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. г. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: smagulova.g@mail.ru

Қазақ лексикасының парадигматикалық қатынастары: омонимдік қатарлардың ерекшеліктері

Омонимдік қатарлардың әр тілде өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ лексикологиясында омонимдер студенттер үшін қиын тақырып емес. Студент қолындағы оқулық мазмұны көп жағдайда білім берудің сапасын жақсартып алмайды. Сондықтан бағдарлама жасау барысында қазақ тіліндегі омонимдер туралы зерттеулерді толық қарастыра отырып, омонимдерге қатысты теориялық мәліметтерді жүйелеп, студенттерге жан-жақты мәліметтер беруге болады. Тілдегі жалпы үрдіс бойынша әр түрлі мағына әр түрлі формада көрінеді. Алайда омонимия құбылысы бұл қағиданы «бұзады». Омнимдерді жеке тұрғанда анықтау мүмкін емес. Оның омонимдік қасиеті тек сөйлемде, мәтінде ғана белгілі болады. Қазақ тілінде кейбір көпмағыналы сөздерді омоним деп беретін мысалдар кездеседі. Омнимдердің ішкі құрылымының күрделі екендігін кез келген омонимдік қатарлардан байқауға болады. Демек омонимдік қатардағы мағыналық ерекшеліктерге басты назар аудару керек. Омнимдердің тек тілдік табиғатын ғана емес, ұлттық ерекшеліктерін сөз еткенде гомогенді омонимдерді айту керек. Қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық дамуының бір көрінісі осы гомогенді омонимдер. Мақалада омонимдерді оқытуға байланысты ұсыныстар да сөз етіледі.

Түйін сөздер: парадигматикалық қатынастар, лексикология, омонимдер, инновациялық технология, гомогенді омонимдер, көпмағыналылық, шығармашылық ізденіс.

G.N. Smagulova

Paradigmatic relations of the Kazakh language: peculiarities of homonymous series

Homonyms have specific peculiarities in different languages. In the study of lexicology of modern Kazakh language homonyms do not create any difficulties for students. But if the educational manual given to students contains contradictory material on this subject, it will not lead to the qualitative acquisition of knowledge on homonyms. Therefore, when compiling the program on lexicology of modern Kazakh language it is necessary to systematize the study of homonyms and offer students a diverse theoretical and practical material. According to the general language process different meanings have various forms. However, the phenomenon of homonymy contradicts this concept. It is impossible to define homonyms separately. Homonymic features are seen only in the sentence and text materials. There are many examples in the Kazakh language that show polysemantic words are given as homonyms. One can notice the inner structure of homonyms in each homonymic series. Thus, we should pay attention to the semantic peculiarities of homonyms. We need to talk not only about the language nature of homonyms, but also in determining their national characteristics it is necessary to mention the homogeneous homonyms, which are a prime example of the semantics of words in the Kazakh language. The article also refers to the methods and techniques of studying homonyms in the academic course.

Key words: paradigmatic relations, lexicology, homonyms, innovation technology, homogeneous homonyms, polysemy, creative search.

Г.Н. Смағұлова

**Парадигматические отношения казахской лексики:
особенности омонимических рядов**

Омонимические ряды в каждом языке имеют своеобразие. При изучении лексикологии современного казахского языка омонимы не создают для студента особых трудностей. Но если в предложенном студенту учебном пособии содержится много разноречивого материала по данной теме, то это не приводит к качественному усвоению им знаний об омонимах. Поэтому при составлении программы по лексикологии современного казахского языка необходимо систематизировать исследования об омонимах и предложить студентам разнообразный теоретический и практический материал. По общему процессу в языке разные смыслы проявляются в разных формах. Но явление омонимии разрушает данную концепцию. Невозможно определить отдельные омонимы. Омониические способности проявляются только в предложении. В казахском языке встречаются примеры где некоторые многозначные слова передаются как омонимы. Сложность внутренних конструкций омонимов можно определить по любой омонимической конструкции, то есть нужно обращать особое внимание на смысл омонимических рядов. Необходимо говорить не только о языковой природе омонимов, но при определении их национальных особенностей необходимо упомянуть и о гомогенных омонимах, которые представляют яркий пример развития семантики слов в казахском языке. В статье также говорится о приемах и методах изучения омонимов в учебном курсе.

Ключевые слова: парадигматические отношения, лексикология, омонимдер, инновационная технология, гомогенные омонимы, полисемия, творческий поиск.

ЖОО-дағы оқып жүрген болашақ маманның заманауи сапалы білім алуының бірден-бір талабы – оқу орындарындағы білім беру үдерісінде жаңа инновациялық технологияларды енгізу екені белгілі. Бұл ретте Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9-тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған.

Э. Роджерстің «инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея» дегенін ескерсек, [1] онда әр білім алушы түлектің пәнді меңгерудегі жаңа идеяларды қабылдап, түсінуі оның білім қорын тереңдетуіне жол ашады. Зерттеушілер инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөледі:

Модификациялық инновация – бұрынғыны дамыту, түрін өзгертіп жетілдіру.

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі жатқызуға болады.

Радикалдық инновация – білім берудегі мемлекеттік стандарттардың қайта жасалуы.

Біздіңше, қазіргі білім берудің тәсілдері модификациялық және комбинаторлық инновация түрлеріне басымдық береді.

Қазіргі студент – болашақ маманның қабілеті мен талантын ұштауда технологиялық мәдениеттің жедел дамуы, ақпараттық мәліметтердің көбеюі зор ықпал етіп отыр. Сондықтан білім беру кеңістігінде ауадай қажет нәрсе оқытушының ізденімпаздығы мен білім алушы арасындағы шығармашылық байланыстың болуы. Студент қолындағы оқулық мазмұны көп жағдайда білім берудің сапасын жақсартпа алмайды. Қазіргі кезде Интернет ресурстарын молынан пайдалану екі жаққа да оқытушы мен әр білім алушыға тиімді болып тұр. Мәселен, силлабустағы кезекті тақырыпты оқытуда студенттердің негізгі білім қорын өз бетімен толықтыруға мүмкіншілігі жоғары екендігін өздік жұмыстарды орындауда пайдалануға болады. Кейде оқыту барысында пән тақырыптары пәлендей күрделі емес оқу материалдары болады. Бірақ теориялық мәліметтер бойынша тереңдетіп өту керек. Мәселен, қазақ лексикасының семантикалық категориялары туралы айтуға болады.

Тілдегі сөздердің мағыналық қырларын – парадигматикалық, ал бір-бірімен тіркесіп жұмсалудың – синтагматикалық аспектілерде қарастырығанда жан жақты білуге болады. Мақалада біз омоним сөздердің осындай ерекшеліктерін студенттерге оқыту барысында нендей мәселелерге назар аудару керек екендігін қарастырамыз.

Омонимдер туралы 1 курс студенттерінің білім қоры жеткілікті деуге болады. Алайда орта мектеп бағдарламасы бойынша омонимнің теориялық жақтарына аса тереңдемей, тек

анықтама мен мысалар ғана беріледі. ЖОО-да оқытылатын Қазақ тілінің лексикологиясында омонимдердің жасалу жолдарына көптеген талдаулар мен тілдік материалдар жан-жақты айтылған. [2, 96-104].

Жалпы қазақ тіл білімінде омонимдердің тілдік сипаты мен түрлерін, олардың жасалу жолдарын ең алғашрет ғылыми тұрғыда зерттеген К. Аханов. Еңбек 1958 ж. шыққан, «Қазақ тіліндегі омонимдер» деп аталады.

Тілдегі жалпы үрдіс бойынша әр түрлі мағына әр түрлі формада көрінеді. Алайда омонимия құбылысы бұл қағиданы «бұзады». Омонимдерді жеке тұрғанда анықтау мүмкін емес. Оның омонимдік қасиеті тек сөйлемде, мәтінде ғана белгілі болады. Омонимдерді полисемиядан ажыратудың басты шарты – ұқсас сөздердің мағыналық байланысы. Мағыналық жақындығы бар сөздер – полисемиялар, ал мағыналық байланысы үзілген сөздер – омонимдер. Қазақ тіліндегі даулы омонимдерді ажыратуда тиімді тәсіл олардың сөзжасамдық сипатына назар аудартады. (Қараңыз: Р. Садықбеков. Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді бір бірінен ажырату туралы // Қазақстан мектебі, 1970, № 12.)

Мысалы, *күн, ай* сөздері планета және календарлық ұғымдағы *күн, ай* көпмағыналы ма, әлде омоним бе? Мағыналық жағынан алып қарағанда, екі сөздің арасында бәрібір байланыс бар. Өйткені айдың толуы, отыз күннің немесе тәуліктің өтуі сияқты ұғымдық жағы есте болады. Зерттеушілердің айтыныша, мұндай даулы мәселелер қазақ тіл білімінде әлі шешімін таппаған. Біздіңше, сөзжасамдық сипат көпмағыналы сөздерді омонимдерден ажыратып, мәселені толық шешіп бере алмайды. Өйткені «тіл күн сайын дамып, толығып отыратын жанды процесс болғандықтан да көпмағыналы сөздердің мағыналық алшақтауы тоқтамай жылжып отырады. Бұл да үнемі назар аударып, қадағалап отыруды қажет етеді». [3, 14].

Омонимдердің ішкі құрылымының күрделі екендігін кез келген омонимдік қатарлардан байқауға болады. Демек омонимдік қатардағы мағыналық ерекшеліктер басты назар аудару керек. Омонимдік қатар түзетін сөздер қазақ тілінде көп. Омоним туралы зерттеу еңбектерін жазған К. Аханов (Қазақ тіліндегі омонимдер. Алматы, 1958) омонимдік қатарды 7 ге дейін жеткізсе, Ә. Әлметова (Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді оқыту. – Алматы, 2001) 11-ге дейін қатар түзетін лексеманы мысалға алған.

ЖАЙ I. Зат. Аспан кеңістігіне жиналған электр зарядтарының шағылысуынан пайда бол-

ған жарқыл, найзағай. – Лағынет бұлтты шатырлап, жай түсіп неге қатпаймын. (С. Т.)

ЖАЙ II. Зат. Тұрмыстағы хал ахуал, жағдай, күй. Қамардың жайы мұндай болған соң, ...араздық, пәленді қойып, Омар да күні түні қасында болды. (С. Т.)

ЖАЙ III. Зат. Белгілі бір мекен, тұрақ. – Бізғарлы аяз жан иесінің бәрін де жауратып, жүдеу тарттырып, жылы жай іздеткендей. (М. Ә.)

ЖАЙ IV. Етістік. Таратып, ыдырытып жазу. – Бұлар үндемеген соң, Ыбырайым шөпті айырмамен қозғап, жайып тұрды. (Ж. А.)

ЖАЙ V. Сын есім. Қарапайым, қатардағы, жұпыны. – Көбі майданға кеткен. Майданға кетпегендері осында шахталарда жай жұмыс істеп жүр. (І. Е.)

ЖАЙ VI. Сын есім. Жайлы, қолайлы. – Малға жай, егінге бай, топырағы май. (Қ.Ә.)

ЖАЙ VII. Үстеу. Ақырын, баяу. – Алтын артқан бір есек солармен келеді. Ол жай жүрсе, жұрт та жай, ол желсе, жұрт та желеді. (С. Т.)

ЖАЙ VIII. Өзімен өзі, жайбарақат, тыныш. ...Керегі жоқ іс болып, Жай жаппағым, тыныш таппағым, күш болып. (Абай)

ЖАЙ IX. Үстеу. Ақысыз, пұлсыз, тегін. – Дүкен осы азық түлікті жай бере ме? (І.Е.)

ЖАЙ X. Үстеу. Әдеттегіден кеш, кейін, соң. – Қайыркенің еркіндеп демалатын күні тек жексенбі күні. Ол бүгін жексенбіде де жай тұрды. (С. Б.)

ЖАЙ XI. Үстеу, әйтеуір, әншейін ғана. – Бұл аят та басқа аяттар сияқты жай жазыла салған көп сөздің бірі. (М. Г.) [2, 14].

Қазақ тілінде мұндай омонимдік қатар сирек кездеседі. Алайда омонимдік қатарларды әлі де қарастыру қажеттігі бар. Әдетте омонимдік қатарлар түзетін сөздер біркелкі бола бермейді. Омоним сөздердің құрамы түбір және туынды омонимдер деп бөлінеді. «Қазақ тілінің омонимдер сөздігінде» (Белбаева М. – Алматы, 1988) түбір сөзден жасалған омонимдер көп.

Омонимдердің тек тілдік табиғатын ғана емес, ұлттық ерекшеліктерін сөз еткенде гомогенді омонимдерді айту керек. Қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық дамуының бір көрінісі осы гомогенді омонимдер. Бұл қазақ тілі дамуының көрсеткіші деуге болатын құбылыс. Сөздердің мағыналық жақтан іштей жіктелуі семантикалық жетілу, толығу үдерісі деп танылады. Қазақ тілінде сөздердің мағыналық дамуын әсіресе, шығу тегі бір, түбірі мен мағынасы бір сөздің сапалық дамуының нәтижесі гомогенді омонимдерден көруге болады.

Гомогенді омонимдердің пайда болуы туралы талдау оның лексика-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, Т ө б е I адам басының үстіңгі жағындағы бөлігі. Т ө б е II дөңестеу келген жер бөлігі. Соматикалық және географиялық атаулардың бір бірімен сәйкес келетін ортақ белгілеріне қарай дыбысталуы бірдей болып тұр. Ал гомоцентристік принцип бойынша туындаған екінші географиялық атау –

Т ө б е II омонимдік мағынаның пайда болуына Т ө б е I әсер еткен. Ал Т ө б е II – географиялық атау мағынасынан туындаған басқа семантикалық тізбектер «Көктөбе, Күлтөбе, төбесі тесік, төбесі биік» т.б. сияқты мысалдардан байқалатыны мағыналарының тақырыптық жағынан алшақтауы арқылы омонимдік қатынасқа түседі. Омним сөздердегі көнелік мағына сабақтастығын этимологиялық талаулар арқылы білуге болады.

Мысалы, Т и ы н I – орман, тоғайларда ағаш басында өмір сүретін терісі қымбат, күлте құйрық кішкене аң. Т и ы н II – металдан жасалған әр түрлі көлемді майда ақша. Этимологтардың айтуына қарағанда, бұрын бұлар омоним емес, керісінше бір сөз болған. Омним сөз Т и ы н II мағынасының пайда болуына «Өте ертеде тиын аңының терісі қазіргі майда ақша орнына жүрген. Ұсақ ақша атауын тиын атауымен байланыстыру шындыққа жанасады» дейді Ә.Нұрмағамбетов. [3]

Омонимдерге ұқсас, айырықша түрлері деуге болатын – омофондар (фонетикалық) мен омографтар (орфографиялық), паронимдер (орфоэпиялық), каламбур бар.

Мысалдар:

Омофондар Омографтар

Қара ала *сын.* – қарала *етістік* алма *зат.*
алма *етістік*

Қара ат *сын.* қарат *ет.* тартпа тартпа

Сары ала *сын* сарала *ет.* Барса келмес жер аты – барса, келмес *ет.*

Паронимдер:

Ол үлкен театрда отырғандай
Үнінен найзағайдың оты ұрғандай

Науқас жан айтты мұны еңтігіп ақ,
Ойда жоқ ендігі сор, ендігі бақ
(Х. Ергалиев)

Каламбур:

Қалқам жаным қарағым,
Бетіңе келмес қарағым (С. Т.)

Тағыдай таудан су ішкен
Тарпаңдай түзесін бүгіп от жеген.
Тағы сынды жан едік
Тағы келдік тар жерге
Таңдансақ тағы болар ма?
(Махамбет)

Ал омонимдердің жасалу жолдарын оқулықта берілген дайын материалдардан гөрі, студенттер өз бетімен мысалдар тауып, талдап жаттығу жүргізеді, жасалу жолдарын өз бетімен анықтауы тиіс. Бұл ретте көркем әдебиет оқып, мысалдар жинау студенттің білім деңгейін көтеруге ықпал жасайды. Тұлғаның білім деңгейін дамытуда шығармашылық үрдістің маңызы зор. Қазақ лексикасының парадигмалық қатынастарын толық әрі жан-жақты меңгеру үшін шығармашылық ізденіспен жұмыс істеуге студенттерді дағдыландыру тетіктері бар. Бұл оқытушының өз ізденісіне қарай жүзеге асырылады.

Студент өзінің іс-әрекетінің субъектісі болу деген ұғым бар. Бұл ертеңгі маманның қоғам үшін қай жағынан алсаңыз да, білімі мен біліктілігінің тең түсуі. Ұлттық университеттің филология факультетін бітірген маман кез келген салада қазақ сөзінің майталман иесі екендігін жұмыс берушіге дәлелдей алуы тиіс. Еңбек нарығының талаптарына сәйкес білім бағдарламалары икемді болуына қарай, еңбек нарығы жоғары білімі бар мамандармен толығы алады.

Әдебиеттер

- 1 <http://www.creativeconomy.ru/articles/30149/> интернет ресурсынан
- 2 Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен. фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 225 б.
- 3 Әлметова Ә. Көп мағыналы сөздер мен омонимдерді оқыту. – Алматы, 2001.
- 4 Нұрмағамбетов Ә. Сөз төркіні. // Ана тілі. 7.09.1995. – №5.

References

- 1 <http://www.creativeconomy.ru/articles/30149/> i"nternet reswrsi"nan
- 2 Qali"ev Gh., Bolghanbaev A'. Qazirgi qazaq tilining leksi"nologii"yasi' men. frazeologi"yasi'. – Almati': So'zdiik-Slovar, 2006. – 225 b.
- 3 A'lmetova A'. Ko'p maghi'nali' so'zder men omoni"mderdi oqi'tw. – Almati', 2001.
- 4 Nurmaghambetov A'. So'z to'rkinii. // Ana tili. 7.09.1995. – №5.